

भारताची 'आयर्न लेडी' : भारत-रत्न इंदिरा गांधी

डॉ. सुवर्णा पंडित सुर्यवंशी

राज्यशास्त्र विभाग

श्री. शि.वि.प्र.संस्थेचे भाऊसाहेब ना. स. पाटील साहित्य आणि

मु.फि.मु.अ. वाणिज्य महाविद्यालय, देवपुर, धुळे महाराष्ट्र (भारत)

प्रस्तावना:

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील स्त्रियांचा राजकीय सहभाग या विषयाचा शोध घेता भारताच्या राजकीय पटलावर एका तेजस्वी सूर्याप्रमाणे तळपणारे व्यक्तिमत्व म्हणजे भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी. इंदिरा गांधी यांनी केवळ भारतीय राजकारणातच आपला ठसा उमटविला असे नाही तर त्यांच्या कार्य कर्तृत्वाची छाप जागतिक राजकारणाच्या क्षितिजावर सुवर्ण अक्षरांनी कोरली गेली आहे. म्हणून तर अनेक जन त्यांचा उल्लेख 'आयर्न लेडी' असा देखील करतात. स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या वाटचालीत इंदिरा गांधी यांचे असलेले योगदान कोणीही नाकारू शकत नाही. म्हणून प्रस्तुत शोध निबंधातून भारताच्या राजकीय क्षेत्रातील श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या योगदानाचा अभ्यास केला आहे.

मुख्य संबोध: क्षितिज, आयर्न लेडी, योगदान, बाळकडू, प्रभावशाली नेत्या, कणखर नेतृत्व, बैंकिंग कंपनीज ऑर्डिनन्स.

विषय प्रवेश:

भारत देशाला इ.स. १९४७ साली स्वातंत्र्य मिळाले असले तरी, भारत देशात बऱ्याच मूलभूत समस्या शिल्लक होत्या. त्यात भर म्हणजे भारताच्या सुरक्षिततेस शेजारील पाकिस्तान व चीन सारख्या देशांकडून सतत असलेल्या धोक्याच्या पार्श्वभूमीवर, पंडित जवाहरलाल नेहरू व लाल बहादूर शास्त्री यांनंतर भारताची जागतिक राजकीय मंचावर एक स्वतंत्र ओळख निर्माण करणारी तेजस्वी महिला म्हणजे भारत-रत्न इंदिरा गांधी.

बोलशेविक क्रांती नंतर ठीक बारा दिवसांनी म्हणजे १९ नोव्हेंबर, १९१७ रोजी इंदिरा गांधी यांचा जन्म इलाहाबाद येथील 'आनंदभवन' या पंडित नेहरूंच्या घरी श्रीमती कमला नेहरू यांच्या पोटी झाला. मोतीलाल नेहरूंनी त्यांची आई इंदिराराणी यांच्या नावावरून आपल्या नातीचे नाव 'इंदिरा' ठेवले व वडील पंडित जवाहरलाल व आई श्रीमती कमला यांनी इंदिरा या नावाला 'प्रियदर्शनी' अशी जोड दिली. एका समृद्ध कुटुंबात जन्माला येऊन देखील इंदिरा गांधींच्या नशिबी एक स्थिर पारिवारिक जीवन आले नाही. कारण, वडीलांना देशाच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील सहभागामुळे अनेकदा तुरुंगात जावे लागले. १८ वर्षांच्या असताना त्यांचे मातृछत्र हरपले. त्यामुळे त्या एकाकी पडल्या व त्यांचा हा एकाकीपणा त्यांना त्यांच्या आयुष्याच्या अखेरपर्यंत सोडून गेला नाही. त्यांचा विवाह फिरोज गांधी यांच्याशी १६ मार्च, १९४२ ला झाला. संजीव व राजीव ही त्यांची दोन मुले होती.

राजनैतिक राजनीतीचे बाळकडू इंदिरा गांधी यांना घरातूनच मिळाले. आजोबा मोतीलाल नेहरू व वडील जवाहरलाल नेहरू भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात सक्रीय होते. स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर पंतप्रधान म्हणून पंडित जवाहरलाल नेहरू यांची निवड झाली. त्यावेळी इंदिरा गांधी याच त्यांच्या मुख्य सहाय्यक बनल्या. इ.स. १९५५ साली त्यांची काँग्रेस पक्षाच्या कार्यकारिणी वर सदस्य म्हणून निवड करण्यात आली. तर, वयाच्या ४२ व्या वर्षी, २ फेब्रुवारी, १९५९ ला इंदिरा गांधींकडे काँग्रेस पक्षाच्या अध्यक्षपदाची सूत्रे आली. साहजिकच पंतप्रधानांची कन्या व तत्कालीन भारतातील सर्वात मोठ्या पक्षाच्या अध्यक्षा असल्याने तत्कालीन भारतीय राजकारणात त्या प्रभावशाली नेत्या बनल्या.

२७ मे १९६४ रोजी पं. जवाहरलाल नेहरूंचे निधन झाल्याने, लाल बहादूर शास्त्री भारताचे पंतप्रधान बनले. त्यांच्या सरकार मध्ये इंदिरा गांधींना सूचना व प्रसारण मंत्री म्हणून काम करण्याची संधी मिळाली. १९६५ च्या भारत-पाक युद्धा दरम्यान प्रत्यक्ष सीमेवर जाऊन त्यांनी जवानांचे मनोधैर्य वाढविले, त्यांच्या या कृतीने त्यांच्यातील कणखर नेतृत्व गुणांची जाणीव सगळ्यांना करून दिली. १९६६ मध्ये भारताचे दुसरे पंतप्रधान लाल बहादूर शास्त्री यांच्या मृत्यूनंतर, भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान म्हणून इंदिरा गांधी यांची निवड करण्यात आली. त्या पंतप्रधान झाल्या तेव्हा फारच थोड्यांना त्यांच्या सामर्थ्याची कल्पना होती. नेहरूंच्या वलयाचं एक प्रतिबिंब त्यांना लाभले होते. त्यांचा स्वभाव सागरासारखा गंभीर होता पण या शांत सागराच्या पोटात केवढी प्रचंड शक्ती दडलेली आहे हे कोणी सांगू शकत नव्हते.

१९६७ साली अत्यांत कमी बहुमताने त्या पंतप्रधान झाल्या. दरम्यान मोरारजी देसाई यांच्या विरोधामुळे काँग्रेस पक्षात १९६९ मध्ये फुट पडली. या पार्श्वभूमीवर १९७१ साली लोकसभा विसर्जित करून 'गरिबी हटाव' चा नारा देत 'चा नारा देत इंदिरा

गांधींना प्रचंड बहुमत मिळाले. त्या पुन्हा १७ मार्च, १९७१ ला तिसऱ्यांदा पंतप्रधान झाल्या व १९७७ पर्यंत या पदावर राहिल्या.' पंतप्रधानपद भूषविताना आपल्या धाडसी निर्णयांनी आणि धडाकेबाज कार्यशैलीने संपूर्ण राजकारणावरच त्यांनी आपला अमित ठसा उमटवला. म्हणून इंदिरा गांधी म्हणजे स्वातंत्र्योत्तर भारतीय इतिहासातील 'अपूर्व पर्व' असे म्हटले जाते.

१९६७ मध्ये इंदिरा गांधी यांनी काँग्रेस पार्टीमध्ये १० सूत्रीय कार्यक्रम सादर केला. बँकांवर शासनाने नियंत्रण असावे हा यामागील मुख्य हेतू होता. राजा-महाराजांना मिळणारा आर्थिक लाभ बंद करणे, किमान मजुरीचे धोरण ठरविणे, पायाभूत संरचनेचा विकास, कृषी, लघु उद्योग आणि निर्यातीत गुंतवणूक वाढविणे हा यामागील मुख्य हेतू होता. इंदिरा गांधींनी १९ जुलै, १९६९ रोजी एक अध्यादेश काढून देशातील १४ मोठ्या खाजगी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण केले. या अध्यादेशास 'बँकिंग कंपनीज ऑर्डिनन्स' म्हटले जाते. पुढे याच नावाने विधेयक पारित करून त्याचे कायद्यात रुपांतर झाले.'

पाकिस्तान युद्धानंतर, इंदिरा गांधी यांनी देशाच्या विकासाकडे विशेष लक्ष दिल्याचे दिसते. त्यांच्याकडे संसदेत पूर्ण बहुमत असल्याने त्यांना देशहिताचे निर्णय घेता आले. त्यांनी १९७२ साली विमा व कोळसा उद्योगाचे देखील राष्ट्रीयीकरण केले. त्यांच्या या निर्णयांना देशातील जनतेचेही प्रचंड समर्थन मिळाले. याशिवाय भूमीसुधार, सामाजिक कल्याण व अर्थव्यवस्थेत देखील अनेक सुधारणा लागू केल्या.

पूर्व पाकिस्तानातील बिघडलेल्या परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीर ३ डिसेंबर, १९७१ ला पाकिस्तानच्या हवाई दलाने भारताच्या पश्चिम सीमेवरील लष्करी हवाई तळांवर हल्ला करून भारताविरुद्ध युद्ध छेडले. या युद्धात भारताने इंदिरा गांधींच्या नेतृत्वात मुत्सद्देगिरी, कुटनीती व लष्करी आघाड्यांवर पाकिस्तानचा दारूण पराभव केला. १६ डिसेंबरला पाक सैन्याला भारतीय लष्करापुढे बिनशर्त शरणागती पत्करावी लागली. पाकिस्तानचे दोन तुकडे झाले. बांगलादेशला स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून मान्यता देऊन, बांगलादेश ची निर्मिती झाली.

इंदिरा गांधी यांनी प्रत्यक्ष आणीबाणी पुकारली ती २५ जून १९७५ रोजी, पण आणीबाणीची पार्श्वभूमी तशी १९७१ च्या लोकसभा निवडणुकीपासून सुरु झाली होती. या निवडणुकांत संपूर्ण बहुमत मिळाल्यावर इंदिरा गांधींनी देशाच्या स्थितीत सुधारणा करण्यासाठी अनेक प्रामाणिक प्रयत्न करूनही देशाची अंतर्गत स्थिती बिघडत चालली होती. अरब-इस्राइल युद्धामुळे तेलाच्या किमती वाढल्याने लोक महागाईने त्रस्त आले होते, दुष्काळ, युद्ध खर्च यांमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर प्रचंड भार वाढला होता. आर्थिक मंदीमुळे उद्योग बुडाल्याने बेरोजगारी वाढली होती. अशात अलाहाबाद उच्च न्यायालयाने इंदिरा गांधी यांच्या निवडणुकीसंदर्भातील एका प्रलंबित खटल्याच्या निकालात इंदिरा गांधी यांची निवड रद्द केली व त्यांच्यावर सहा वर्षांकरिता निवडणूक लढविण्यास प्रतिबंध घातला. या निर्णयास इंदिरा गांधींनी सर्वोच्च न्यायालयातून 'स्टे ऑर्डर' मिळविली. मात्र जयप्रकाश नारायण यांच्या नेतृत्वाखाली विद्यार्थी आंदोलनाने बिहार व गुजरात ने उग्र स्वरूप धारण केले, जॉर्ज फर्नांडीस यांनी रेल्वे संप पुकारला. इंदिरा गांधींना सत्तेतून पायउतार केल्याशिवाय थांबायला तयार नव्हते. आणीबाणी येण्यास ही अशी अंतर्गत अराजकसदृश राजकीय स्थिती कारणीभूत होती.'

८१ वर्षीय मोरारजी देसाईंच्या नेतृत्वात 'जनता पार्टी' ने २३ मार्च, १९७७ ला सत्ता स्थापन केली. जनता पार्टी सरकारने इंदिरा गांधींवर अनेक आरोप करून त्यांच्या चौकशीसाठी अनेक आयोग देखील नेमले. भ्रष्टाचाराच्या आरोपात इंदिरा गांधींना तुरुंगात जावे लागले. परंतु, अंतर्गत संघर्षामुळे जनता पार्टी सरकारला आपला कार्यकाळ पूर्ण करता आला नाही. सरकार १९७९ ला पडली. देशात मध्यावधी निवडणुका जाहीर झाल्या. या निवडणुकीत इंदिरा गांधींनी भारतीय जनतेची आणीबाणी लागू केल्याबद्दल माफी मागितली. जनतेने लोकसभेच्या ५९२ पैकी ३५३ जागांवर बहुमत देऊन पुन्हा एकदा सत्ता इंदिरा गांधींच्या हातात सोपविली."

सियाचीनच्या दक्षिण पश्चिम सीमेला 'सलतारी' नावाची पर्वतरांग आहे. उजव्या बाजूला अक्साई चीन आहे. १९७१ च्या भारत-पाक युद्धानंतर 'सिमला करार' झाला आणि नियंत्रण रेषा (एल.ओ.सी.) अस्तित्वात आली. यापूर्वी या रेषेला शत्रुसंधी रेषा (सिझफायर लाईन) म्हणून संबोधले जायचं, सियाचीन ग्लेशिअरच्या 'एन. जे. ९८४२' या पॉइंट पासून आखलेली एल.ओ.सी. स्पष्ट नव्हती. हे पूर्ण ग्लेशिअर भारतीय क्षेत्रात आहे. पण पाकिस्तानने या भागावर दावा करून ताबा मिळविण्यासाठी मोहिमा सुरु केल्या. इंदिरा गांधी यांनी परवानगी दिल्यानंतर १३ एप्रिल १९८४ ला भारतीय सैन्याने 'ऑपरेशन मेघदूत' सुरु केलं आणि पूर्ण 'सियाचीन ग्लेशिअर' आपल्या ताब्यात घेतले. भारत-पाक युद्धावेळी अमेरिकेने आपले अन्वत्र सज्ज सातवे आरमार बांगालच्या दिशेने पाठविले होते.

अणुउर्जेचे महत्व ओळखून, १८ मे १९७४ रोजी राजस्थानातील पोखरणच्या वाळवंटात यशस्वी अणुचाचणी घेतली. या घटनेचा उल्लेख 'स्मायलिंग बुद्धा' असा करून अणुउर्जेचा शांततामय मार्गाने वापर करण्यासाठी कटिबद्धता निर्धारित केली. भारतीय अंतरिक्ष आयोगाची स्थापना करून विज्ञानाचा प्रयोग मानव सेवेसाठी कसा करता येईल हे दाखून दिले.'

ऐंशीच्या दशकाच्या पूर्वार्धात शीख फुटीरवादी स्वतंत्र खलीस्थानचे स्वप्न पाहत होते. त्यांचा म्होरक्या संत जर्नेलसिंग भिंद्रनवाले आणि त्यांच्या अनुयायांनी अमृतसर येथील सुवर्णमंदिरात आश्रय घेऊन, या पवित्र धार्मिक स्थळाचे रूपांतर एका सशस्त्र गडात केले होते. ही घटना भारताच्या सार्वभौमत्वास आव्हान देणारी होती. इंदिराजींनी भारताच्या अखंडतेवर आलेले हे संकट 'ऑपरेशन ब्लू स्टार' द्वारे लष्कराला पाचारण करून ६ जून, १९८४ रोजी खालिस्तानी फुटीरवाद्यांचा पाडाव केला. त्यानंतर पंजाब मध्ये निर्माण झालेली अस्थिर परिस्थिती नियंत्रणात आणली."

ऑपरेशन ब्लू स्टार नंतर च्या देशातील परिस्थितीतही शिखांच्या भावना दुखावल्या जाऊ नये म्हणून त्यांनी आपल्या सुरक्षेतील शीख सुरक्षारक्षक बदलले नाहीत. परंतु त्याच सुरक्षारक्षकांनी ३१ ऑक्टोबर, १९८४ रोजी सकाळी ९:४० ला त्यांच्यावर गोळ्या झाडून इंदिरा गांधींची हत्या केली. भारताची ही दुर्गा, पंडितजी व कमला नेहरूंची प्रियदर्शनी इंदिरा शांतिवनात कायमची विसावली.

निष्कर्ष : १. बियांनी आपला दर्जा पुरुषापेक्षा कमी नाही हे ठासून सांगावे आणि रुडीने घातलेल्या बंधनांविरुद्ध दंड थोपटून हुबे रहावे. असा आदर्श इंदिरा गांधींनी सकल जगतातील श्रीयांसमोर ठेवला आहे.

२. इंदिरा गांधींची राजकीय कारकीर्द त्यांच्या अनेक निर्णयांनी चर्चेत राहिली असली तरी त्यांच्या कार्यकाळात भारताने

विकासाचे अनेक आयाम प्रस्थापित केले. ३. इंदिरा गांधींनी विश्व मंचावर भारताची एक प्रभावी ओळख निर्माण केली.

पंडित नेहरूंनी तुरुंगातून आपल्या मुलीला मार्गदर्शनपर पत्र लिहिलं होतं. "तुझ्या मनाची ज्यावेळी चलबिचल होईल, त्यावेळी एक गोष्ट ध्यानी धर. कुठलीही गोष्ट चोरून करू नकोस. कारण दडवून ठेवायची इच्छा होणे म्हणजे तिच्याबद्दल भीती वाटणे. आणि भीती ही गोष्ट वाईट आहे. आणि तुझ्या दृष्टीनं तर पूर्णपणे अयोग्य, हिंमतवान हो म्हणजे इतर गोष्टी आपोआप चालत येतील. हा मार्ग जर तू चोखाळलास तर तुझं तेजोमय बालकात रूपांतर होईल - निर्भय, प्रसन्न कोठल्याही परिस्थितीत शांतपणे समोरं जाणारं असं बालक. इंदिरा गांधी आपल्या पित्याची ही शिकवण कधी विसरल्या नाहीत.

३० ऑक्टोबर १९८४ ला आयुष्यातील शेवटच्या सभेत बोलताना त्या म्हणाल्या की "जो पर्यंत माझा श्वास चालू आहे तो पर्यंत मी देशाची सेवा करणं चालू ठेवेन. आणि ज्यावेळी माझं प्राणोत्क्रमण होईल त्यावेळी मी म्हणेन की माझ्या शरीरातील रक्ताचा प्रत्येक बिंदू या देशाला जीवन देईल, त्याला बळकटी आणेल." यावरून देशाविषयी असलेली त्यांची समर्पणाची भावना प्रतिबिंबित होते. शिवाय निर्भयी व प्रसन्नपणे कुठल्याही परिस्थितीस शांतपणे सामोरं जाणारं असं व्यक्तीमत्व देखील त्यांचे सदैव स्मरणात राहिल.

संदर्भ ग्रंथ:

१. कुंटे राजेंद्र कुमार 'राजीव': 'मानवता की मसीहा इंदिरा गांधी', पांडुलिपी प्रकाशन, दिल्ली, १९८५, पृ. क्र. १०
२. तत्रैव, पृ. क्र. २०
३. काळे वि. र., 'इंदिरा प्रियदर्शनी', वसंत बुक स्टॉल, मुंबई, २००३, पृ. क्र. ८६.
४. The Times of India, Bombay, Sunday, 20 July, 1969.
५. Bhattacharya V. R.: 'Indira Gandhi His role in world Peace, Metropolitan Book, New Delhi, 1984. Hyderabad, Thursday, 26 June, 1975, Pg. No. 56
६. Indian Herald, Special supplement, 5. Abbas K.A.: 'Indira Gandhi; Return of the Read Rose', Popular prakashan Bombay, 1966, Pg. No. 112
७. दै. महाराष्ट्र टाईम्स, डिसेंबर २०, २०१८
८. पूर्वोक्त, कुंटे राजेंद्र कुमार 'राजीव': पृ. क्र. ६४
९. काळे वि. र.: पूर्वोक्त, पृ. क्र. १०८